

גלגולה של תקנה לשם 'תיקון העולם': עיון בסוגיית 'דרך האלמנה בגביית כתובתה'

מלכה פיוטרקובסקי

הקדמה

מאמר זה הוא פרי של לימוד והוראת גמרא והלכה, מתוך רצון פנימי להתחקות אחר המרכיבים היוצרים את השיח ההלכתי. בעיניי, כלומדת וכמלמדת, אחד המוקדים המרכזיים של הלימוד הוא הבנת היחס בין המציאות המתהווה ובין ההלכה הקיימת. כל הלומד לעומק את הרבדים השונים של התורה שבעל-פה: ספרות תנאים, התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי, מדרשי ההלכה והאגדה, ספרות השו"ת וכדומה, מבין ויודע שחוזקה ועצמתה של התורה שבעל-פה נעוצים בכוחם של המובילים והמעצבים אותה לבחון בכל עת את המציאות הקיימת ואת ההלכה הנוהגת באותו זמן, בשאיפה להתאים בין היישום של ההלכה ובין המציאות. לעתים מגמתם של מנהיגים דתיים-רוחניים היא לחולל שינוי יסודי במציאות הסובבת אותם על ידי חינוך, נשיאת דרשות בציבור, לימוד ועוד, וכך לעצב את הוויית החיים באופן שתתאים יותר לרוח התורה והערכים העומדים בבסיסה. אולם יש מצבים שבהם, להבנתו של הפוסק-המנהיג, המציאות החברתית או האישית איננה בת-שינוי, ולכן נדרש תהליך של חשיבה מחודשת על המבנה ההלכתי הקיים, כדי לעצב דרך לשמור את מהותה של הלכה מסוימת תוך עריכת שינויים, כך שיתאפשר ליישמה בהווה.

אחת הדרכים הקיימות במערכת הפסיקה ליישום הגישה המתוארת היא תיקון תקנה. יש תקנות מסוגים שונים,¹ אולם במאמר זה אתמקד בתקנה מן התקנות

¹ למהות התקנות וסוגיהן ראו: מ' אלון, המשפט העברי, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 391-711.

שנתקנו 'מפני תיקון העולם'.² המאפיין המרכזי של תקנות אלו הוא שהן נתקנו לשם שמירה על סדרי חיים תקינים, לטובת כלל הציבור וכל אחד ואחת מהמרכיבים אותו. לשם הדגמת התהליך המוביל פוסק לתקן תקנה מעין זו תיבחן דוגמה אחת מוכרת: תקנת הפרוזבול של הלל הזקן.

הלל התקין פרוזבול מפני תקון העולם:³ תנן התם: פרוסבול אינו משמט, זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן, שראה את העם שנמנעו מלהלוות זה את זה, ועברו על מה שכתוב בתורה (דברים טו, ט): 'השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל' וגו', עמד והתקין פרוסבול (גטין לו ע"א).

להבנתו של הלל הזקן, מטרתה של מצוות שמיטת כספים היא להקל על העניים והנצרכים שלוו כסף ואין באפשרותם להשיב את ההלוואה, ולכן בסופה של שנת השמיטה נשמט חובם והם יכולים לכלכל את חייהם מנקודה זו, שבה הם נטולי חובות. לנוכח מבטו המפוכח במציאות שהתהוותה, שבה בעלי האמצעים חששו להלוות את כספם לזקוקים לכך בשל חשש גאלי שבגלל מצוות שמיטת כספים לעולם לא יוחזר להם הכסף שנתנו כהלוואה, התקין הלל, שהיה נשיא הסנהדרין, את תקנת הפרוזבול.⁴ תקנת הלל התבססה על הקביעה שבעריכת שטר הפרוזבול ומסירתו לבית הדין בעת נתינת ההלוואה, אין כספי ההלוואה נשמטים, והלווה חייב להחזיר למלווה את שלוה אף לאחר סיומה של שנת השמיטה.

לכאורה, הורע מצבם של הזקוקים להלוואה בגלל תקנת הלל, שהרי אין עוד נקודת זמן כלשהי שבה נשמטים כל חובותיהם, אולם להבנתו של הלל, רק בדרך זו אפשר היה לשמור על העיקרון החברתי-מוסרי של ערבות הדדית והושטת עזרה כלכלית לנצרכים בלי להגיע למצב של 'השְׁמֵר לְךָ פֶּן יְהִי דָבָר עִם לְבַבְךָ בְּלִיעַל לְאִמֹר קָרְבָה שְׁנַת הַשְּׂמִטָּה וְרָעָה עֵינֶיךָ בְּאַחִיךָ הָאֲבִיּוֹן וְלֹא תִתֵּן לוֹ וְקָרָא עָלֶיךָ אֶל ה' וְהָיָה בְּךָ חֲטָא' (דברים טו, ט).

² לתקנות שנתקנו מפני תיקון העולם עיינו: שם, עמ' 460-467.

³ תקנת הפרוזבול מופיעה בסופה של המשנה שעליה מבוססת סוגיית הגמרא שתעמוד במרכזו של מאמר זה: משנה גטין ד, ג.

⁴ לא כאן המקום להרחיב ולפרט את כל פרטי ההלכות הנוגעים לתקנת הפרוזבול. הרוצה להבין תקנה זו על פרטיה ודקדוקיה, יעיין במקור התלמודי, גיטין לו ע"א.

יש להדגיש שעקב השימוש בפרוזבול נתבטלה באופן מעשי מצוות שמיטת הכספים, והגמרא תוהה על כך בביקורת מסוימת.⁵ בתהליך זה הגדיר הלל את מצוות שמיטת הכספים כאמצעי להשגת המטרה של קיום חברה צודקת, התומכת בכל אחד מחבריה. עם הזמן הוכח שאמצעי זה של שמיטת הכספים אינו יעיל, משום שבגללו נמנעו העשירים להלוות את כספם מחשש שלא יוחזר להם, והעניים נותרו ללא אפשרות קיום; מסיבה זו החליט הלל שלא לקדש בכל מחיר את האמצעי, שמיטת הכספים, אלא ליצור דרך לגיטימית מבחינה הלכתית אשר עוקפת בפועל את מצוות השמיטה.⁶ דרכו של הלל הצליחה לשמר את מה שנראה לו מטרות-העל: קיומה של חברה ערכית שחבריה ערבים זה לזה, שהעשירים בה ממשיכים להלוות כספים למעוטי היכולת והללו עושים כל מאמץ להשיב את שלוו.

תהליך דומה, ככל הנראה, הביא את רבן גמליאל הזקן⁷ לתקן את התקנה שתעמוד במרכזו של מאמר זה, המאפשרת לאלמנה לקבל את סכום כתובתה שנקבע לה. עקרון הפעולה זהה: יש הלכה שמטרתה נתינת זכויות המגיעות לאדם על פי דין, דהיינו השבעת האלמנה בבית הדין כדי לאמת את טענתה שהיא זכאית לקבל את הסכום שנקבע לה בכתובתה – תהליך שאחריו האלמנה מקבלת את מבוקשה. אלא שהתברר שהאמצעי המאפשר לתת לאלמנה את זכויותיה, משמע השבעתה בבית הדין, בעייתי במידה כזאת, שלבסוף פסקו מלהשתמש בו. כתוצאה מכך לא עמדה עוד לאלמנות האפשרות לקבל את כתובתן, ונוצר עיוות דין מקפח ומפלה. כך נולד הצורך לתקן תקנה שתמיר את אמצעי השבועה באמצעי אחר, שיאפשר לדיינים לוודא שטענת האלמנה אמיתית, וכך תיסלל דרך חדשה לשוב ולתת לאלמנות את המגיע להן על פי דין.

⁵ לפרטי הדיון על דרך התקנת התקנה על ידי הלל ראו: בבלי גיטין לו ע"א, מהמילים 'ומי איכא מידי דמדאורייתא משמטא שביעית והתקין הלל דלא משמטא?!' ועד למשנה הבאה – לו ע"א.

⁶ ה'לגיטימיות' של הדרך שנקט הלל נידונה גם היא בסוגיה הנ"ל.

⁷ יש להעיר שבכתבי היד של המשנה ובתלמוד הירושלמי התקנה מיוחסת לרבן שמעון בן גמליאל, אולם במאמר זה נאמץ את הגרסה המופיעה בנוסח התלמוד הבבלי, שלפיה מתקן התקנה הוא רבן גמליאל הזקן, משום שתוכן התקנה ודרך השתלשלותה הם שעומדים במרכזו של המאמר, ותקצר היריעה מלעסוק גם בבירור השאלה מיהו שתיקן אותה.

באמצעות ניתוח הסוגיה התלמודית אתחקה אחר גלגולה של תקנת רבן גמליאל מימיו ועד לעיצובה של ההלכה בימי רב יהודה, ואבחן מה היו הגורמים המרכזיים לדחייתה של התקנה בתקופות מסוימות ולאיווצה בסופו של התהליך כהלכה מחייבת לדורות. כחלק מהעיון בסוגיה התלמודית אתמקד בהתמודדות הפוסקים עם מציאות משתנה, בנטייה לפסוק על פי ה'חומרות' המצויות לפני הפוסק, ברגישות ובאחריות שנוקט דיין כדי לפתור את מצוקת הדל העומד לפניו ועוד.

מקורה ובסיסה של 'תקנת הנדר'

מתני'. אין אלמנה נפרעת מנכסי יתומים אלא בשבועה. נמנעו מלהשביעה. התקין רבן גמליאל הזקן שתהא נודרת ליתומים כל מה שירצו וגובה כתובתה (גטין לד ע"ב).⁸

ההלכה קובעת שאלמנה הרוצה לגבות, לאחר מות בעלה, את מה שהובטח לה בכתובתה, צריכה להישבע בפני בית הדין שלא קיבלה עדיין את כל המגיע לה מהכתובה. למעשה היא מקבלת את שתבעה מהיתומים, שהם היורשים הרשמיים של רכוש הבעל שנפטר. עם הזמן, התהוותה המציאות כך שבבית הדין נמנעו מלהשביע את האלמנות, ולכן התקין רבן גמליאל הזקן שהאלמנה לא תצטרך להישבע כדי להבטיח את נכונות תביעתה אלא יהיה עליה לידור נדר כלשהו, לבקשת היתומים, שבו היא מתחייבת שאם דבריה שקר הם, ייאסר עליה 'שימוש' בדבר שלגביו נדרה, למשל: 'קונם עלי כל פרות שבעולם' [יאיסרו עליי לאכילה כל הפרות שבעולם] אם נהייתי מכתובתי כלום'. בדרך זו, מצד אחד האלמנה מאשרת לבית הדין שהיא דוברת אמת ומצד אחר אין צורך להשביעה.

נתמקד בשלושה שלבים בתהליך התקנת התקנה על פי המשנה: מהו הבסיס ההלכתי לקביעה ש'אין אלמנה נפרעת מנכסי יתומים אלא בשבועה' ומדוע נמנעו מלהשביעה? מהו השינוי במציאות החיים שבגיננו הדיינים חדלו מלהשביע את

⁸ להתייחסות לסוגיה זו מזווית אחרת ראו: מ' כהנא, 'שלוש מחלוקות מוחלפות בבתי-מדרשותיהם של רב ושמואל', מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 302-333.

האלמנות ובכך ניטלה מהן האפשרות היחידה לקבל את כתובתן לאחר מות הבעל? מהו ההבדל המהותי בין נדר לשבועה שאפשר להחליף את השבועה בנדר?

'אין אלמנה נפרעת מנכסי יתומים אלא בשבועה'

כאמור, אלמנה איננה יורשת את רכוש בעלה שנפטר. היורשים הם היתומים (וברוב המקרים הם ילדיה שלה, בשר מבשרה). עם מות בעלה זכותה של האלמנה לגבות את כתובתה ואת כל מה שהובטח לה על ידי בעלה ביום נישואיה מן הירושה שהוא השאיר ליורשיו. אם כן, חל על האלמנה דין זהה לכל המבקש לגבות את חובו מנכסי היתומים: 'הבא ליפרע מנכסי יתומים – לא יפרע אלא בשבועה'.⁹ אדם הרוצה לגבות חוב שהיה חייב לו אדם שנפטר, נדרש להישבע בפני בית הדין ליתומים היורשים שעדיין לא הוחזר לו חובו, והוא יקבל אותו מן הירושה. אך לגבי האלמנה נאמר במשנה באופן מיוחד: 'מתני [...] מנכסי יתומים [...] לא תפרע אלא בשבועה [...] מנכסי יתומים כיצד? מת והניח נכסיו ליתומים, והיא נפרעת מן היתומים, לא תפרע אלא בשבועה' (כתובות פז ע"א).

לגבי כל אדם הגובה חובו מרכוש אדם שנפטר פסק הרמב"ם: 'והנפרעים מן הירוש בין קטן בין גדול – לא יפרע אלא בשבועה כעין של תורה (ואומר) לו כשיתבע: השבע ואח"כ תטול [...]'.¹⁰ אשר למצבה המיוחד של האלמנה, הרמב"ם קובע:

כל מקום שאמרנו לא תפרע אלא בשבועה – אומרים לה בית דין: השבעי וטלי, [...] התנה עמה שתגבה כתובתה בלא שבועה או שתהיה נאמנת בכל מה שתטעון – גובה ממנו בלא שבועה כלל, אבל אם באה לגבות מיורשיו תשבע ואחר כך תטול [...] אלמנה שהיה שטר כתובה יוצא מתחת ידה נשבעת וגובה כתובתה לעולם אפילו אחר מאה שנה, בין שהיתה בבית בעלה בין שהיתה בבית אביה [...]'.¹¹

לאור כל זאת, צפויה וברורה השאלה הראשונה הנשאלת בגמרא על הנאמר במשנה: 'גמ'. מאי איריא אלמנה? אפילו כולי עלמא נמי דהא קיימא לן: [מה שייך

⁹ בבא בתרא ה"ב; לג ע"א.

¹⁰ רמב"ם, משנה תורה, ספר משפטים, הלכות מלווה ולווה, פרק יד, הלכה א.

¹¹ רמב"ם, משנה תורה, ספר נשים, הלכות אישות, פרק טז, הלכות יח, יט, כא.

דין זה דווקא לאלמנה? אפילו כל העולם גם כן, שהרי מוחזק בדינו: [הבא ליפרע מנכסי יתומין – לא יפרע אלא בשבועה' (גטין לד ע"ב–לה ע"א)]. כלומר, התהייה היא מדוע ברישה של המשנה מפורט באופן מיוחד שאלמנה צריכה להישבע ליתומים כדי לגבות את החוב המגיע לה, והרי זו ההלכה לגבי כל הרוצה לגבות את חובו מיתומים.

תשובת הגמרא חשובה במיוחד לנוכח השתלשלות העניינים בסוגיה התלמודית: 'אלמנה אצטריכא ליה, סלקא דעתך אמינא משום חינוא אקילו רבנן גבה, קא משמע לן'. כשמדובר באלמנה יש להדגיש במיוחד שגם עליה חלה חובת השבועה כדין מי שרוצה לגבות חובו מהיתומים, משום שיתכן שבגלל מצבה העדין והרגיש ירצו הדיינים להקל עליה ולכן לא ישביעו אותה.

מהם המאפיינים המיוחדים של מצבה של האלמנה שבגללם ניתן לשער שהדיינים ישאפו להקל עליה? על שאלה זו יש לענות על פי הבנת משמעות הביטוי 'משום חינוא', אשר התפרש על ידי ראשונים בשתי דרכים: רש"י מפרש: 'משום חינוא. שיהא חן האנשים בעיני הנשים, לינשא להם'.¹² משמע שאם תהיה הכתובה בידיה של האלמנה יגדלו סיכוייה להינשא שנית, משום שכתובתה תשמש גורם משיכה לחתן פוטנציאלי שיבקש לזכות ברכושה, וכך היא לא תישאר לבדה. בהקשר זה יש להזכיר את קביעת חכמים: 'דאמר ריש לקיש: טב למיתב טן דו מלמיתב ארמלו [טוב לשבת בצוותא מלשבת אלמנה – בודדה].¹³ אישה תעדיף בדרך כלל להתחתן ולא להישאר לבדה, כך שברור שגם אלמנה תעשה כל דבר שיגדיל את סיכוייה להינשא שוב, כולל קבלת כתובתה המגיעה לה על פי דין.

בעל השיטה¹⁴ מפרש שבגלל מצבה הרגשי העדין של האלמנה שנתרה לבדה, עשויים הדיינים לנטות לרחם עליה ולא להשביעה, ולכן מדגישה המשנה את חובת הדיינים להשביע אותה בטרם ייתן לה בית הדין את מבוקשה.¹⁵ הדגשת

¹² רש"י בפירושו למסכת גטין, שם, ד"ה: 'משום חינוא'.

¹³ קביעה זו מוזכרת בבבלי, בסוגיות האלה: יבמות קיח ע"ב, כתובות עה ע"א, קידושין ז ע"א, קידושין מא ע"א, בבא קמא קיא ע"א.

¹⁴ השיטה הוא ספר חידושים למסכת גטין שכתב אחד הראשונים; יש שייחסוהו לריטב"א – ר' יום טוב בן אברהם ן' אשבילי, שחי בספרד במאה ה-14 והיה תלמידו של הרשב"א.

¹⁵ השיטה, לגיטין לד ע"ב.

המשנה בדבר שבועת האלמנה נבעה אם כן מן הרגישות המיוחדת שגילו חברי בית הדין בבואם לפסוק לאלמנה את סכום כתובתה.

בטרם נעבור לניתוח החלק השני של המשנה, 'נמנעו מלהשביעה', יש להסביר את שתי אפשרויות השבועה הקיימות בהליך הבירור של הדיינים בבית הדין: שבועה בתוך בית הדין ושבועה מחוצה לו.¹⁶

השבועה שנהגו הדיינים להשביע את האלמנה היא שבועה בתוך בית הדין, ואלה מאפייניה: א. שבועה בשם ה'; ב. שבועה בנקיטת חפץ: הנשבע מחזיק חפץ של קדושה בידו, כגון ספר תורה או תפילין ונשבע עליו; ג. העונש על שבועת שקר בתוך בית הדין הוא עונש חמור ביותר. מאפייניה של שבועה מחוץ לבית הדין הם: א. שבועה ללא שם ה'; ב. שבועה ללא נקיטת חפץ; ג. העונש עליה חמור פחות.

'נמנעו מלהשביעה'

בשלב זה נידרש לסיבות לכך שבמהלך הזמן נמנעו הדיינים להשביע את האלמנה על נכונות תביעתה ובכך מנעו ממנה בפועל את היכולת לממש את זכותה, לחיות מכספי כתובתה ואף להינשא שנית. האם מדובר במאורע חד-פעמי שבעקבותיו החליטו הדיינים שאין להשביע עוד אלמנות, או שמא היה זה תהליך מתמשך, בעקבות בעיות קשות שנוצרו ביישום הדין של השבעת אלמנות? בגמרא מובאת השערה בתשובה על השאלה 'נמנעו מלהשביעה – מאי טעמא [מהו הטעם?]:'

אילימא משום דרב כהנא, דאמר רב כהנא, ואמרי לה אמר רב יהודה אמר רב: [אם תאמר משום מה שאמר רב כהנא, שאמר רב כהנא ויש אומרים שאמר זאת רב יהודה בשם רב:] מעשה באדם אחד בשני בצורת שהפקיד דינר זהב אצל אלמנה, והניחתו בכד של קמח, ואפאתו בפת ונתנתו לעני, לימים בא בעל הדינר ואמר לה: הבי לי דינרי, אמרה ליה: יהנה סם המות

¹⁶ למקורות על שבועה בתוך בית הדין ומחוצה לו ראו: בבלי שבועות לח ע"ב; לט ע"א; רש"י לגיטין, לה ע"א, ד"ה: 'חוץ לבית דין משביעין אותה'; רמב"ם, משנה תורה, ספר הפלאה, הלכות שבועות, פרק יא כולו, ובפרט הלכה ח ודברי 'נושאי הכלים' שם. האפשרות של שבועה מחוץ לבית הדין והעונש עליה יידונו בהמשך המאמר, במהלך ניתוח הסוגיה התלמודית.

באחד מבניה של אותה אשה אם נהנית מדינך כלום! אמרו: לא היו ימים מועטין עד שמת אחד מבניה (גטין לה ע"א).

לפי המתואר בגמרא, אירוע חמור שקרה הוא אשר היה תמרור אזהרה לחכמים. באותו מקרה, אלמנה שרצתה להוכיח את נכונות טענתה נקטה לשון שבועה בדברים שחשבה בתום לב שהם אמת מוחלטת: היא סברה שלא נהנתה כלל מאותה המטבע שהופקדה אצלה לשמירה, לא הנאה ישירה ולא הנאה עקיפה, ולכן נשבעה על כך¹⁷ תוך שהיא מצהירה שימות אחד מבניה אם דבריה אינם נכונים. האלמנה נשבעה בביטחון, משום שלא ידעה שאכן עשתה שימוש במטבע וכתוצאה ממנו נגרמה לה הנאה עקיפה.

זה המקום להסביר במה לא דייקה האלמנה בשבועתה שבגינה נענשה בעונש החמור כל כך של מות אחד מבניה. בגמרא נשאל 'מאי טעמא איענשה [מה הטעם שנענשה?]¹⁸. והתשובה שניתנת היא: 'דאישתרשי לה מקום דינר [שהרוויחה לה מקום הדינר]'. רש"י מסביר מהו אותו רווח שהאלמנה לא הייתה מודעת לו: 'דאשתרשי לה מקום דינר – נשתכרה בו עיסה כעובי הדינר שאם לא היה הדינר היתה נותנת עוד עיסה בככר'.¹⁹ על נימוקו של רש"י אפשר להוסיף: כאשר העני מצא את הדינר בכיכר הלחם שקיבל כצדקה מהאלמנה, הוא בוודאי ייחס לאלמנה נדיבות ורוחב לב, וכך היא נהנתה הנאה עקיפה מרכושו של הזולת.

הקטע בגמרא מסתיים במילים: 'וכשמעו חכמים בדבר אמרו: מה מי שנשבע באמת כך, הנשבע על שקר – על אחת כמה וכמה' (גטין לה ע"א). הגמרא שואלת מדוע הכריזו חכמים על האלמנה, בשומעם את סיפור המעשה, שהיא כאדם 'שנשבע באמת', שהרי 'האי [זה] לאו אמת הוא',²⁰ משום שהאלמנה אמנם נהנתה מהמטבע. תשובת הגמרא על תגובתם של חכמים היא שאישה זו היא 'כמי שנשבע באמת', ומסביר רש"י: 'דהא שוגגת היא, ומפני שעונש שבועה מרובה

¹⁷ בעל התוספות רי"ד כותב על אתר: "אמרה לו: יהנה סם המות באחד מבניה של אותה אשה אם נהנית מדינך כלום" פירוש: נשבעה באלה והזכירה בשם או אחד מן הכינויין אלא שקצר לשונו'.

¹⁸ כל הציטוטים בעמוד זה הם מסוגייתנו: גטין לה ע"א.

¹⁹ רש"י, שם, ד"ה: 'דאישתרשי לה מקום דינר'.

²⁰ רש"י לגיטין, שם, ד"ה: 'ומאי מי שנשבע באמת'.

נמנעו מלהשביעה'.²¹ חכמים הסיקו בדרך של קל וחומר שאין עוד מקום להשביע אלמנות בשבועה החמורה שבתוך בית הדין. אם אישה ישרת דרך כזאת, שהתנדבה לשמור בחינם על מטבע של זולתה²² ולא נגעה במטבע אף שהיה מדובר בשנות בצורת, שבה הפרנסה קשה, ונוסף על כך כשבא עני לביתה השתדלה לתת לו את המרב והמיטב ומתוך כך השתמשה במטבע בלא יודעין – אם אישה כזאת נענשה בעונש חמור כל כך שמת אחד מבניה, קל וחומר שאישה אחרת, שאולי לא תהיה זהירה בשבועתה מסיבה כלשהי, תקבל עונש חמור על שלא דייקה ונשבעה לשקר, אפילו אם לא תהיה מודעת לכך כלל.

אם אכן הסיכון שבהשבעת אלמנות גדול כל כך, מתבקשת שאלה נוספת, והיא העולה בשלב זה בגמרא: 'אי משום הא, מאי איריא אלמנה? אפילו גרושה נמי [אם משום זה, מה שייך דין זה לאלמנה דווקא? אפילו גרושה גם כן לא תישבע?], אלמה [מפני מה] אמר ר' זירא אמר שמואל: לא שנו אלא אלמנה, אבל גרושה משביעין אותה!'. מדוע נזהרו הדיינים שלא להשביע אלמנה ולא נהגו באותו אופן גם כלפי גרושה שלא הספיקה לגבות את כתובתה מהגרוש שלה טרם שנפטר ובאה לבית הדין לאחר מותו כדי לגבותה? תשובת הגמרא: 'אלמנה שאני, דבההיא הנאה דקא טרחה קמי דיתמי אתיא לאורויי היתרא [אלמנה שונה (המקרה שלה שונה) שב(שכר) ההנאה (שיש ליתומים) שהיא טורחת לפנייהם (דואגת למחסורם), היא מורה לעצמה היתר להישבע שלא קיבלה דבר מכתובתה]'.²³

ר' עובדיה מברטנורא, בפירושו למשנה, מסביר: 'נמנעו מלהשביעה – שמפני שהיא טורחת לפני היתומים, מורה התירא לעצמה לישבע שלא לקחה כלום. ואף על פי שלקחה דבר מועט, סבורה שבשכר טרחה נוטלתו ואינו מפרעון כתובתה. ולפיכך נמנעו מלהשביעה והיתה מפסדת כתובתה'.²³

בניגוד לטענה על שבועת שקר בתום לב, בתלמוד הירושלמי מתואר מצב אחר, שהוביל לתקנת רבן גמליאל: 'בראשונה היו נשבעות לשקר וקוברות את בניהם,

²¹ רש"י, שם, ד"ה: 'כמי שנשבע באמת'.

²² לא מוזכר שבעל המטבע הציע לאלמנה שכר כלשהו עבור שמירת המטבע ולכן ניתן להסיק שהייתה שומרת חינם.

²³ פירוש ר' עובדיה מברטנורא למשנה גטין ד, ג.

שנאמר: לשוא הכיתי את בניכם (ירמיהו ב, ל), ועוד שאימת נדרים עליהן יותר מן השבועות' (ירושלמי גטין ד, ג).

מהכתוב בירושלמי נמצאנו למדים שבשלב שבו היו משיביעים את האלמנות על פי הדין הבסיסי, הן היו נשבעות לשקר במודע, משום שלא חששו מהעונש הכרוך בשבועת שקר ומשום כך היו נענשות בעונש קשה: 'וקוברות את בניהם'. למרות זאת, המשיכו האלמנות להישבע לשקר בכוונה תחילה ומתוך זלזול בשבועות. הנשים חששו לידור נדר ולאסור על עצמן דבר מה אם שיקרו, יותר משחששו להישבע לשקר – אף שהעונש על כך חמור הרבה יותר.²⁴ כאשר נחשף רבן גמליאל הזקן למציאות המתוארת בירושלמי ולהשלכות שלה, הוא תיקן את תקנת הנדר.

הרמב"ם, בפירושו למשנתנו מסכם:

אין אלמנה נפרעת מנכסי יתומים כו' – נמנעו בית דין מלהשביע את האלמנה, לפי שהם ראו שהיא מקילה בשבועות ותשבע על שקר, וכשהיו מגבין אותה כתובה. תיקן רבן שמעון בן גמליאל שיהיו מתניין עליה היתומין באיזה מין שירצו מן הנדרים, כגון שיאמרו לה: אמרי 'כל פירות שבעולם אסורים עלי אם קבלתי מזאת הכתובה שום דבר' [...] וכל הדומה לזה.²⁵

לסיכום נעמוד על ההבדלים המרכזיים בין התיאורים שבשני התלמודים: בתלמוד הבבלי מתואר אירוע חד-פעמי, שפרטיו עברו במסורת, על אלמנה שנשבעה בתום לב על מה שחשבה שהוא אמת מוחלטת ונענשה על כך במות אחד מבניה משום ששבועתה הייתה שקרית אף שהיא לא הייתה מודעת לכך כלל. ממקרה זה הסיקו חכמים שיש להימנע מלהשביע אלמנות, מחשש שיקרה להן מה שקרה לאותה אלמנה צדקת. יש להיזהר במיוחד במקרה של אלמנה 'רגילה', הבאה לגבות את כתובתה, משום שהיא עלולה להישבע לשקר מבלי משים, מתוך

²⁴ יכול להיות שנדר נראה לנשים דבר מחייב יותר משום שאם אדם אוסר על עצמו דבר מה בנדר שנדר והוא שיקר, בכל פעם שהוא משתמש באותו דבר שנאסר עליו בנדר הוא מוסיף על עצמו חטא; ואילו בשבועה, כאשר נשבעים לשקר במעמד מסוים, חד-פעמי, החטא הכבד הוא בגין השבועה לשקר עצמה, ולאחר אותו מעמד אפשר להתעלם ממנו.

²⁵ פירוש המשנה לרמב"ם, גטין ד, ג.

הנחה שגויה שגם אם נהנתה מכספי בעלה שנפטר, הרי זה שכר שמגיע לה נוסף על כספי כתובתה, בגין הטיפול שהיא מטפלת לבדה ביתומים.

לעומת זאת, בירושלמי מתוארת תופעה כללית ורחבה, שהלכה והתפשטה, של נשים שנשבעו לשקר בכוונה תחילה וביודעין, משום שלא חששו מהעונש הכרוך בכך, ואף שחזו במו עיניהן בנשים ש'קוברות את בניהן', התופעה לא פסקה. הנשים חששו לידור ולאסור על עצמן דבר מה יותר משחששו להישבע לשקר.

תוצאתו של המהלך הייתה שבשל החשש לגורל האלמנות פסק נוהל השבעות כליל, ומאחר שלא הייתה לדיינים דרך אחרת לאשר את נכונות טענת האלמנה, הם לא יכלו לתת לה את מבוקשה. אם כן, בפועל כבר לא הייתה לאלמנות אפשרות לקבל את כתובתן המגיעה להן על פי דין. אחת התוצאות של השינוי הייתה שסיכוייהן של האלמנות להתחתן שנית פחתו במידה ניכרת.

הקיפוח הקשה שנוצר הוא שהביא את רבן גמליאל הזקן לתקן את תקנתו: לחייב אלמנה הבאה לגבות את כתובתה לנדור נדר ליתומים, שבו היא אוסרת על עצמה דבר מה אם אינה דוברת אמת. כך יוכלו הדיינים לוודא את נכונות תביעתה ולתת לה את המגיע לה על פי דין, ועם זאת לא להסתכן בשבועת שקר (בשגגה או בזדון) מצדה ובעונש הכרוך בכך. בעזרת תקנתו של רבן גמליאל נפרץ המבוי הסתום שנוצר עקב התהליך שתואר לעיל, שיצר קיפוח מעשי של האלמנות – קבוצה שבאופן בסיסי מעמדה רגיש ובעייתי, ומשום כך עם ישראל ככלל והיושבים בדין בפרט מוזהרים פעמים רבות בתורה ובדברי הנביאים לעניין גילוי רגישות מיוחדת ביחס אליהן במיוחד בכל הקשור להליכי דין תקינים.²⁶

²⁶ המצוות המצויות בתורה, שמטרתן למנוע את קיפוח האלמנות ואפלייתן לרעה, ותוכחות המוסר בדברי הנביאים, שחוזרים ומזהירים שיש להפגין יחס רגיש ומתחשב לאלמנות, ממחישים שיש במעמד האלמנות קושי בסיסי והציבור ככלל והדיינים בפרט חייבים לעשות הכול כדי להקל עליהן להתמודד אתו. להלן מובאות מעטות (שלוש מן התורה ושלוש מדברי הנביאים) המדגימות מגמה זו. מן התורה: 'כָּל אֶלְמָנָה וְיָתוּם לֹא תַעֲנוּךְ' (שמות כב, כא); 'לֹא תִטֶּה מִשְׁפַּט גֵּר יָתוּם וְלֹא תִחַבֵּל בְּגֵד אֶלְמָנָה' (דברים כד, יז); 'אֲרוּר מִטָּה מִשְׁפַּט גֵּר יָתוּם וְאֶלְמָנָה וְאָמַר כָּל הָעָם אָמֵן' (דברים כז, יט). מן הנביאים: 'לְמַדוּ הַיָּטֵב דְּרָשׁוּ מִשְׁפַּט אֲשֶׁר חָמוּץ שִׁפְטוֹ יָתוּם רִיבוֹ אֶלְמָנָה' (ישעיהו א, יז); 'כֹּה אָמַר ה' עֲשׂוּ מִשְׁפַּט וְצַדִּיקָה וְהִצִּילוּ גְזוּל מִיַּד עָשׂוֹק וְגַר יָתוּם וְאֶלְמָנָה אֵל תָּנוּ אֵל תַּחְמוֹסוּ וְדָם נָקִי אֵל תִּשְׁפְּכוּ בַּמָּקוֹם הַזֶּה' (ירמיהו כב, יג); 'וְאֶלְמָנָה וְיָתוּם גֵּר וְעַנִּי אֵל תַּעֲשׂוּ וְרַעַת אִישׁ אַחִיו אֵל תַּחֲשְׁבוּ בְּלִבְבְּכֶם' (זכריה ז, י).

רבן גמליאל הזקן תפס את ההלכה הבסיסית שיש להשיע אלמנה התובעת כתובתה כאמצעי הכרחי לאישור תביעתה; עם זאת הוא הכיר היטב את המציאות הבעייתית שנוצרה בגינה של אותה הלכה בסיסית, ולכן מצא דרך שבה תישמר מטרתה המקורית של ההלכה – לוודא שהאלמנה דוברת אמת – תוך מניעת הבעיות שנוצרו בגינה. זו הסיבה שתקנת רבן גמליאל הזקן מוגדרת תקנה שנתקנה מפני 'תיקון העולם'. תקנת הנדר נוצרה לשם התאמתה של ההלכה הקיימת לשינוי שהתרחש במציאות, והייתה הכרחית למניעת עיוות דין ואפליה לרעה. בדרכו הביא רבן גמליאל ל'תיקון עולם': יצירת חידוש במבנה הלכתי קיים לשם יצירת חיים חברתיים ואישיים צודקים ונכונים יותר.

'אדרה בבית דין ואשבעה חוץ לבית הדין'

המציאות, אם כן, הייתה אמורה להיות פשוטה: כאשר אלמנה תובעת את כתובתה מדירים אותה חברי בית הדין, ולאחר שהיא נודרת בפניהם היא אמורה לקבל את מבוקשה. אלא שלא כך היו פני הדברים.

תיאורי הגמרא מלמדים כי למרות תקנתו של רבן גמליאל, לא זו בלבד שהאלמנות לא זכו לקבל את כתובתן אלא שבדורות מאוחרים יותר היה מי מהדיינים שסירב במקרה מסוים לתת לאלמנה גם את כספי המזונות שהיא זכאית לקבל אם לא קיבלה את כתובתה, וכל זאת רק משום שביקשה לקבל את כספי כתובתה מרכושו של הבעל שנפטר. המעקב אחר גלגולה של התקנה, מימי רבן גמליאל הזקן ועד לעיצובה על ידי רב יהודה כהלכה מחייבת לדורות מאפשר בחינה של גישות פוסקי ההלכה ומעצביה במרוצת הדורות ובבתי המדרש השונים בסוגיית ההתמודדות עם מציאות מתהווה ועם הצורך להתאים את כללי ההלכה לאותה מציאות.

ניתוח סוגיית הגמרא:

אמר רב יהודה אמר ר' ירמיה בר אבא, רב ושמואל דאמרי תרוייהו [שאמרו שניהם]: לא שנו אלא בב"ד, אבל חוץ לבית דין – משביעין אותה.

הסוגיה נפתחת בציטוט דברי רב יהודה²⁷ בשם ר' ירמיה בר אבא: רב ושמואל – אמוראים בני הדור הראשון בבבל – מסכימים שאין להשביע את האלמנה בבית הדין אך קובעים שאפשר להשביעה מחוצה לו, שבועה חמורה פחות, וכך לוודא את נכונות טענתה.

ניתן להניח שהדברים שנמסרו מפי רב יהודה בשם שני רבותיו נכונים ומדויקים, אלא שמסורת זו נתקלת בקושי לנוכח המציאות המוכרת והידועה לשואל: 'איני [האומנם]? והא [והרי] רב לא מגבי כתובה לארמלתא [לאלמנה]!²⁸ איך ייתכן שעמדתו של רב היא כפי שנמסר מפי רב יהודה, כלומר שיש אפשרות לתת לאלמנה את מבוקשה, והרי ידוע שבפועל רב אינו נותן כתובה לאלמנה כשהיא תובעת אותה?

אין הסבר מדוע נהג כך רב, אולם היה ידוע שכל האלמנות שתבעו כתובתן בבית דינו, פניהן הושבו ריקם, משום שרב נמנע מלהשביע אלמנות בבית הדין ואף מחוצה לו – כנראה משום שסבר שאין לעשות כן – ולכן אסור לו לתת לה דבר שהוא אינו יכול לוודא שהיא זכאית לו. יש להדגיש שעל פי דברי בעל הקושיא בהמשך הסוגיה נראה שרב מעולם לא נתן כתובה לאלמנה, ולא הייתה שום פרצה בפסיקתו בעניין זה גם במקרים יוצאי דופן.

²⁷ רב יהודה – אמורא בן הדור השני בבבל, זכה ללמוד אצל שני עמודי התורה הגדולים בזמנו: רב ושמואל. כשרב יסד את ישיבתו בסורא, היה רב יהודה מתלמידי הראשונים ונמצא תדיר בקרבתו. לאחר פטירתו של רב למד רב יהודה תקופת מה אצל רב אסי מהוצל ולבסוף התיישב בישיבתו של שמואל בנהרדעא, והיה לאחד מתלמידי הקרובים אליו. רב יהודה מסר מאות מאמרים משמם של שני רבותיו הגדולים. עם פטירת שמואל רבו, ייסד רב יהודה ישיבה חדשה בעיר פומבדיתא, שהובילה את עולם הלימוד התורני בבבל קרוב לשמונה מאות שנה. ראו: ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשמ"ז, עמ' 170 ואילך; הערך 'רב יהודה (בר יחזקאל)', מ' מרגליות (עורך), אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, תל-אביב 1973.

²⁸ שאלת 'איני' מופיעה בדרך כלל בגמרא כאשר השואל יודע על מסורת, מעשה, מימרה וכדומה הסותרים לכאורה את מה שנאמר. מציאות מוכרת הסותרת לכאורה את מה שנאמר מפי רב היא שמעוררת את בעל הקושיא בסוגייתנו לשאול את שאלתו.

התשובה הראשונה שניתנה בגמרא לסתירה בין הציטוט של רב יהודה ובין הנוהג המוכר של רב היא: 'קשיא [קשה]'. אכן נראה שהדברים סותרים זה את זה ואינם מתיישבים זה עם זה, אולם בשלב הבא בסוגיה מוצעת דרך ליישוב הקושיא:

בסורא מתנו הכי. בנהרדעא מתנו הכי [בישיבת סורא שנו כך – כמו שנכתב. בישיבת נהרדעא, שנו כך – באופן הזה]: אמר רב יהודה אמר שמואל: לא שנו אלא בבית דין, אבל חוץ לבית דין – משביעין אותה; ורב אמר: אפילו חוץ לבית דין נמי [גם] אין משביעין אותה.

יש שתי גרסאות לעניין מהות גישתו של רב: המסורת שעברה מפי רב יהודה באמצעות ישיבת סורא (הישיבה שייסד רב ועמד בראשה) היא שאכן רב הסכים עם שמואל ואפשר להשביע את האלמנה מחוץ לבית הדין. אולם, לפי המסורת שעברה באמצעות ישיבת נהרדעא (ישיבתו של שמואל) נמסר מפי רב יהודה שדעתו של רב – בניגוד לדעת שמואל – היא שאפילו מחוץ לבית הדין אין להשביע את האלמנה. מסורת נהרדעא מתיישבת עם הידוע על נוהגו של רב: 'והא [והרי] רב לא מגבי כתובה לארמלתא [לאלמנה]. רב לטעמיה, דרב לא מגבי כתובה לארמלתא [רב הולך לפי שיטתו, שרב לא מגבה כתובה לאלמנה]'.

לנוכח תיאור זה, השאלה המתבקשת היא: 'וליאדרה וליגבייה [ושידיר אותה ויגבה אותה?]' מדוע לא נהג רב לקיים את תקנת רבן גמליאל הזקן: להדיר את האלמנה ולתת לה את מבוקשה? מדוע אמורא גדול כרב פועל בניגוד גמור לתקנה מפורשת שנתקנה על ידי תנא, נשיא סנהדרין, שמטרתה למנוע בדיוק את מה שנוצר עקב נוהגו של רב: קיפוח האלמנות וביטול זכויותיהן? תשובת הגמרא היא: 'בשני דרב קילי נדרי [בשנותיו של רב היו קלים הנדרים]'.

בזמנו של רבן גמליאל הזקן אנשים התייחסו לנדר שנדרו כאל דבר מחייב, שמנע מהם לשקר, ולכן קבע רבן גמליאל את הנדר כתחליף לשבועה בתוך בית הדין. אולם בדורות מאוחרים יותר, בזמנו של רב, אנשים נדרו נדרים בלא שקיבלו עליהם את תוקפם המחייב, זלזלו בנדרים שהם עצמם נדרו ולא קיימו אותם. רב חשש שהאלמנות תידורנה נדרי שווא ובכך תעבורנה על האיסור 'לא יחל דְבָרָו' (במדבר, ל, ג), והיתומים יפסידו, שלא בצדק, חלק מירושתם. כלומר, הטענה היא

שאמצעי זה של בירור טענת האלמנה לא היה יעיל ולכן רב לא היה יכול להשתמש בו כתחליף לשבועה.²⁹

בהמשך הסוגיה מתברר שהיו תוצאות מעשיות כואבות לדרכו ההלכתית של רב:

ההיא דאתאי לקמיה דרב הונא, אמר לה: מה אעביד לך, דרב לא מגבי כתובה לארמלתא [ההיא שבאה לפני רב הונא – לגבות את כתובתה – אמר לה: מה אעשה לך, שרב לא מגבה כתובה לאלמנה]. אמרה ליה: מידי הוא טעמא אלא דלמא נקיטנא מידי מכתובתי [אמרה לו: מהו הטעם, שמא לקחתי משהו מכתובתי?], חי ה' צבאות אם נהייתי מכתובתי כלום! אמר רב הונא: מודה רב בקופצת.

לפי פשט הגמרא, היה מקרה שבו אלמנה באה לפני רב הונא בעת ששימש דיין ותבעה את כתובתה מהיתומים. רב הונא טען בפניה שאינו יכול לתת לה את מבוקשה משום שהוא אוחז בשיטת רבו. כשהאלמנה שמעה את תגובתו, הזדרזה ואמרה: האם הטעם לכך שרב לא היה מגבה כתובה לאלמנה הוא החשש שמא כבר קיבלתי משהו מכתובתי (ומדבריה משתמע ההמשך: והתוצאה תהיה שאשבע לשקר ואצטרך לשאת בתוצאות)? ועוד לפני שקיבלה תשובה על שאלתה, 'קפצה' ונשבעה ביזמתה, בלא שבית הדין הורה לה לעשות כן, שלא קיבלה מכתובתה דבר. בתגובה על שבועתה הנחפזת הכריז רב הונא: 'מודה רב בקופצת'. משמע שרב סבר שהמצב היחיד שבו יש לתת לאלמנה את כתובתה הוא כאשר האלמנה 'קופצת' ונשבעת ביזמתה.

²⁹ מעניין שתיאור הבבלי את המציאות הקיימת בימי רב עומד בסתירה לתיאור המצוי בירושלמי (גטין ד, ג): 'ועוד שאימת נדרים עליהן יותר מן השבועות'. ניתן היה לחשוב שאולי מדובר בתקופות שונות, אולם מהתייחסות רב לכלתו המתוארת בהמשך הסוגיה בירושלמי, אירוע שינותח בהמשך המאמר, ניכר שמדובר באותה תקופה.

רב הונא³⁰ היה מגדולי אמוראי בבל בדור השני, נצר למשפחת ראשי הגולה, תלמידו המובהק של רב, אשר ממנו קיבל את רוב תורתו. אמנם אפשר שהאלמנה שבאה לקבל את כתובתה לא ידעה דבר על דרכי ההלכתית של רב, אולם מהתיאור לעיל נראה שאף רב הונא לא היה מודע למקרים החריגים שבהם רב היה נותן כתובה לאלמנה שביקשה זאת. האומנם לא ידע רב הונא על האפשרות ההלכתית שהציב שמואל להשביע את האלמנה מחוץ לבית הדין ולתת לה את המגיע לה? ואולי הכיר את שיטת שמואל אבל לא רצה לפעול בניגוד למסורת שקיבל מרב – רבו המובהק – שאין להשביע את האלמנות גם מחוץ לבית הדין, ולכן אינו מציע לאלמנה לקבל את כתובתה בדרך זו?

מכל מקום, כשהאלמנה מבינה שאין כל דרך לתת לה את שביקשה משום שרב הונא אוחז בשיטת רב, היא מעלה השערה להסבר לדרכו של רב. בין שידעה שזו הסיבה לדרכו של רב ובין שאמרה דבריה בפרץ של תסכול על שאולי יש לבית הדין חשד בסיסי שאלמנה באה לגבות משהו ברמאות – היא אינה משתהה וממהרת להישבע ביזמתה שטענתה אמת, ולכן יש לתת לה את כתובתה. זריזותה של האלמנה ושבועתה המהירה, מעידות, ראשית, שהאלמנה הבינה את המניע לתקנת רבן גמליאל הזקן; שנית, שלמרות הסכנה הכרוכה בשבועה בבית הדין היא מוכנה לעשות כן, משום שהיא בטוחה בנכונות תביעתה.

אשר לתגובתו של רב הונא, מתשובתו עולה שהסיבה שבית הדין אינו משביע את האלמנות היא שלא תהיה לדיונים אחריות לעונש שהאלמנה עלולה לשאת בו אם תישבע לשקר, אולם אם האלמנה נשבעת ביזמתה, היא מקבלת עליה את מלוא האחריות על המעשה שלה ומנקה את בית הדין מכל אחריות לעניין זה. נוסף על כך, ב'קפיצתה' האלמנה יוצרת מצב בלתי אפשרי עבור רב הונא: אם יקבל את שבועתה יפעל לכאורה בניגוד לדעת רבו, ואם לא יקבל אותה ויתעלם משבועתה,

³⁰ רב הונא זכה ללמוד גם בישיבתו של שמואל והיה חברם של רב יהודה, רב נחמן ורב חסדא. הוא היה רבם של המרכזיים באמוראי בבל בדור השלישי: רבה ורב יוסף. לאחר מות רבותיו, נתמנה רב הונא לראש ישיבת סורא. הוא היה נערץ על מקורביו ותלמידיו הבבלים, וגם בארץ ישראל רחשו לו כבוד רב על דרך הנהגתו, למדנותו ומידותיו הטובות.

הרי הוא הופך אותה למי שנשאה שם ה' לשווא – עברה שכידוע היא חמורה ביותר, והעונש עליה קשה.³¹

חשוב להדגיש כי לפי המתואר בבבלי, רק, ואך ורק, אחרי שהאלמנה 'קופצת' ונשבעת, מודיע לה רב הונא 'מודה רב בקופצת', משמע שאם האלמנה קפצה ונשבעה מיזמתה, בלא שבית הדין הורה לה לעשות זאת, ואף על פי שאמרו מלכתחילה שאין להשביעה, יש לתת לה את כתובתה.³²

לפי הכתוב בירושלמי, רב הונא מתאר את דין ה'קופצת' כהלכה עקרונית, בלי להתייחס למקרה שקרה בפועל כמו זה המתואר בבבלי, ובלי להזכיר שלמד גישה זו מרב: 'עברה ונשבעה – רב הונא אמר: אם נשבעה – נשבעה' (ירושלמי, גטין, שם). זאת ועוד, מיד לאחר קביעתו של רב הונא, מובאים בירושלמי דברי רב לכלתו: 'רב אמר לכלתיה: אילולא דאנא וותרן – אפילו קלוסיתיה דעל רישך דידי הוא'. ומפרש 'בעל קרבן העדה'³³ על אתר: 'אי לאו שאני וותרן – אפילו צעיף שעל ראשך הייתי נוטל ממך שהוא שלי, דרב לא מגבה כתובה, משום דנמנעו מלהשביעה ובשני דרב קילי [קלים] נדרים בעיניהם לעבור עליהם, ולא סמך אנדרה לאגבויי [והוא אינו סומך על הנדר שלה כדי להגבות לה את כתובתה]'.³⁴

ככל הנראה, כלתו של רב מיהרה ונשבעה כשבאה לגבות את כתובתה לאחר מות בעלה מהיורש אותו: אביו, רב. תגובתו של רב למעשה שלה הייתה שמצד עיקר

³¹ לדוגמה: 'לא תשא את שם ה' אלהיך לשווא כי לא ינקה ה' את אשר ישא את שמו לשווא' (שמות כ, ז וכן דברים ה, י); ובגמרא: 'ת"ר: שבועת הדיינין אף היא בלשונה נאמרה, אומרים לו: הוי יודע, שכל העולם כולו נזדעזע בשעה שאמר הקב"ה בסיני (שמות כ, ז): לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא. וכל עבירות שבתורה נאמר בהן "ונקה", וכאן נאמר "לא ינקה". וכל עבירות שבתורה נפרעין ממנו, וכאן ממנו וממשפחתו' (בבלי שבועות לח ע"ב ואילך).

³² עיינו: חידושי הרמב"ן לגטין לה ע"א, ששם מתוארת מחלוקת פוסקים בשאלה אם בית הדין מסתפק בשבועתה היזומה של האלמנה ומיד נותן לה את כתובתה, כדעת רש"י והרמב"ן, או שלאחר ש'קפצה' ונשבעה היא רק הוכיחה במעשה שלה שאינה חוששת להישבע, ולכן על הדיינים להשביע אותה שוב בבית הדין, כדעת הר"ח, המאירי והרשב"א. בין כך ובין כך, ב'קפיצתה', פתחה האלמנה פתח מעשי ממשי לתת לה את מבוקשה, גם לפי שיטת רב – פתח שלא היה ידוע עליו עד למעשה שלה ולתגובתו של רב הונא.

³³ פירוש קרבן העדה על התלמוד הירושלמי, נכתב על ידי הרב דוד בן נפתלי הירש פרנקל (1707–1762), שהיה רבה של קהילת ברלין.

הדין היא אינה זכאית לקבל דבר ואף יש לגבות ממנה כל מה שקיבלה. רב סובר עקרונית ש'אלמנה שמין כל מה שעליה [לפירעון כתובתה]' (בבלי כתובות נד ע"א), ולכן הוא רשאי לקחת ממנה אפילו את הצעיף שעל ראשה. אולם משום שהוא ותרן הוא אינו עושה זאת, ומקבל את שבועתה. יוצא שלפי המתואר בירושלמי לא רק שרב אינו מקבל שבועתה של 'קופצת' אלא הוא אף סובר שמעיקר הדין אין לתת כתובה גם לאלמנה ש'קפצה' ונשבעה. סתירה זו נותרת ב'צריך עיון'.³⁴

בין שנקבל את התיאור בבבלי של אותה אלמנה אנונימית ש'קפצה' ונשבעה, ובעקבות המעשה שלה הכריז רב הונא 'מודה רב בקופצת', ובין שנניח שהייתה זו כלתו של רב והוא נתן לה את מבוקשה רק בגלל טוב לבו, כפי שמתואר בירושלמי, אפשר לסכם ולומר שבלא התקדים שנוצר בפועל, בעקבות המעשה של אותה אלמנה, ספק אם היה מובא לידיעתנו שגם על פי שיטתו של רב יש דרך להגבות לאלמנה את כתובתה, אם היא ממהרת להישבע ביזמתה, בלא שבית הדין מורה לה לעשות כן.

בטרם נעבור לניתוח השלב הבא בסוגיה, יש להקדים ולהסביר ששתי אפשרויות עומדות לבחירתה של אלמנה בבואה לכלכל את חייה ולדאוג לצרכיה לאחר מות בעלה: גביית כתובתה (אפשרות שהוסברה בהרחבה) או קבלת דמי מזונות מרכושו של בעלה.

עם מות בעלה זכאית האלמנה לקבל את מה שהבעל היה חייב לספק לה בעודו חי: כסות, מדור, מזון וכדומה: 'מתני'. [...] את תהא יתבא בביתי ומיתזנא מנכסי כל ימי מיגר אלמנותיך בביתי – חייב, שהוא תנאי בית דין' (כתובות נב ע"ב). גם אם הבעל לא כתב בכתובה שאשתו תוכל לשבת בביתו כל ימי אלמנותה ולזון מנכסיו – הוא מחויב בכך, משום שזהו תנאי בית דין. אולם מכיוון שהאלמנה אינה יורשת את בעלה, היא אמורה לקבל את מזונותיה מירושת הבנים, כפי שנקבע במשנה: 'מתני'. אלמנה ניזונת מנכסי יתומים, מעשה ידיה שלהן, ואין חייבין בקבורתה' (כתובות צה ע"ב).

³⁴ ניתן היה ליישב את הסתירה על ידי העמדת סוגיית הבבלי על בסיס מסוים השונה מהותית מבסיסה של סוגיית הירושלמי, אולם תקצר היריעה במאמר זה לנתח כל אחת משתי הסוגיות כך שיוסבר ההבדל המהותי ביניהן.

כך פסק הרמב"ם להלכה: 'אלמנה ניזונת מנכסי יורשין כל זמן אלמנותה עד שתטול כתובתה [...] כשם שניזונת אחר מותו מנכסיו כך נותנין לה כסות וכלי תשמיש ומדור, יושבת במדור שהיתה בו בחיי בעלה ומשתמשת בכרים וכסתות בעבדים ושפחות שנשתמשה בהן בחיי בעלה.³⁵

מסכם ר' יוסף קארו ב'שולחן ערוך': 'אלמנה ניזונת מנכסי יורשין כל זמן אלמנותה, אפילו אם לא נכתב בכתובתה, ואפילו אם צוה בשעת מיתה: אל תיזון אלמנותי מנכסי, אין שומעין לו ואין היורשים יכולין לפרוע לה כתובתה ולסלקה מהמזונות, אלא היא ניזונת על כרחם כל זמן שלא תתבע כתובתה'.³⁶ זכותה של האלמנה להיזון מנכסי בעלה שנפטר היא חלק מתנאי בית הדין, אבל במקרים מסוימים האלמנה מאבדת זכות זו. אחד מאותם מקרים הוא: 'דאמר רב יהודה אמר שמואל: התובעת כתובתה בבית דין – אין לה מזונות' (כתובות נד ע"א).

מה ההיגיון שבבסיס קביעה זו? הרי מדובר באלמנה שרק תבעה את כתובתה ועדיין לא קיבלה אותה; מדוע עצם פעולת תביעת הכתובה בבית הדין שוללת מהאלמנה את הזכות להמשיך ולהיזון מנכסי בעלה עד שתקבל בפועל את מה שהובטח לה בכתובתה?

רש"י, על אתר, מסביר: 'אין לה מזונות – מעתה דגליא דעתה דבעי לאינסובי, ואיהו לא אתני בהדה אלא כל ימי מיגר ארמלותיך בביתי [מעכשיו – משתבעה את כתובתה – שמגלה את דעתה שרוצה להתחתן, והוא – בעלה שנפטר – לא שנה לגביה אלא: כל ימי מגוריך כאלמנה בבית], שהיא אלמנה בשביל כבודו'.³⁷

אכן, האלמנות שבחרו באפשרות של גביית כתובתן לאחר מות בעליהן עשו זאת, במקרים רבים, כדי לעורר מוטיבציה חיובית בקרב מועמדים לנישואים, כפי שהוסבר לעיל. קביעתו של שמואל שהתובעת כתובתה בבית הדין אין לה מזונות, נובעת מפירוש המעשה שלה, תביעת כתובתה, כהפרת נאמנותה לבעלה המנוח וכ'בגידה' בו ובזכרו, שהרי פעולתה מלמדת על רצונה לבנות חיים חדשים עם בן

³⁵ רמב"ם, משנה תורה, ספר נשים, הלכות אישות, פרק יח, הלכות א, ב.

³⁶ שולחן ערוך, אבן העזר, סימן צג, סעיף ג.

³⁷ רש"י לגטין לה ע"א, ד"ה: 'אין לה מזונות'.

זוג אחר. בקביעתו מתעלם שמואל מצרכיה של האלמנה (למשל הצורך שלה להינשא שוב ולא להישאר בבדידותה לאחר מות בעלה), ומציב באופן מובהק את הציפייה שהאלמנה תישאר נאמנה לבעלה המת עד יומה האחרון, תוך ביטול רגשותיה, מאווייה ורצונה לחיות חיים מלאים. דעתו של שמואל נפסקה להלכה: 'אלמנה ניזונת מנכסי יורשין כל זמן אלמנותה עד שתטול כתובתה, ומשתתבע כתובתה בבית דין אין לה מזונות'.³⁸

ר' יעקב בן הרא"ש פוסק בספר הטור כדברי שמואל אולם מוסיף הסתייגות חשובה ביותר לענייננו:

אלמנה שתבעה כתובתה בבית דין – אין לה עוד מזונות אפילו לא פרעוה. אבל תבעה שלא בבית דין – לא הפסידה מזונותיה, ואפ' בבית דין – לא הפסידה אלא אם כן תבעה מעצמה, אבל אם תבעה מדוחק שלא נתנו לה מזונות או שרימוה ואמרו לה: פלוני חפץ לישא אותך, ומחמת זה תבעה כתובתה, או כיוצא בזה – לא הפסידה מזונות.³⁹

ר' יוסף קארו בחיבורו בית יוסף על ספר הטור, מציין את המקור שעליו מבסס ר' יעקב בן הרא"ש את ההסתייגות:

'אם תבעה בדוחק': אלמנה שתבעה כתובתה בבית דין אין לה עוד מזונות אפילו לא פרעה וכו'. בסוף פרק נערה שנתפתתה (כתובות נד ע"א) – אמר רב יהודה אמר שמואל: התובעת כתובתה בבית דין אין לה מזונות ומסיק בגמרא: דדוקא בבית דין, אבל שלא בבית דין – יש לה מזונות. וכן כתב הרא"ש (ס' ל'). ומשעת תביעה אין לה מזונות בפרק 'השולח': ומה שכתב: ואפילו בבית דין לא הפסידה אלא אם כן תבעה מעצמה, אבל אם תבעה מדוחק שלא נתנו לה מזונות או שרימוה וכו'. על האי מימרא ד'תובעת כתובתה אין לה מזונות', כתב הרא"ש (שם): ירושלמי (כתובות יא, ב) ובלבד מן השופי אבל מן האונס לא!⁴⁰

³⁸ רמב"ם, משנה תורה, ספר נשים, הלכות אישות, פרק יח, הלכות א, ב.

³⁹ הטור, אבן העזר, סימן צג, סעיף ה.

⁴⁰ בית יוסף, אבן העזר, שם.

לפי הסברו של ר"י קארו, הרא"ש – אביו של ר' יעקב בעל הטורים – למד את דין התובעת מאונס מסוגיית הירושלמי: 'רב יהודה בשם רב: התובעת כתובתה בבית דין איבדה מזונותיה, אמר רבי יוסי: ובלבד מן השופי – הא מאונס לא'. פני משה⁴¹ לירושלמי, על אתר, מסביר: 'ובלבד מן השופי – שתובעת מדעתה ומרצונה, הא מאונס – אם תבעה כתובה עפ"י אונס, לא איבדה מזונות' (ירושלמי כתובות יא, ב).

דין אישה שאיבדה את האפשרות לחיות ממזונות בעלה משום שתבעה את כתובתה הוא הבסיס להבנת המשך הסוגיה: סיפורה של אלמנה שתבעה את כתובתה בלי שידעה שרב אינו מגבה כתובה לאלמנות ולכן אין לה שום סיכוי לקבלה, ולאחר שהדבר נודע לה והיא מבינה שלא היה טעם לתבוע את כתובתה, היא, באופן טבעי, מבקשת להמשיך ולחיות מכספי המזונות של בעלה שנפטר. במצב המסוים שאלמנה זו נקלעה אליו אפשר לראות מעין מקרה של 'התובעת כתובתה מחמת הדוחק', ולכן ראוי היה שבית הדין ישקול ליישם את רוח דברי ר' יוסי בירושלמי ויפסוק שבמקרה המיוחד הזה האלמנה אינה מאבדת את זכותה לחיות ממזונות בעלה, אף שבאופן רשמי היא תבעה כבר את כתובתה. אולם לא כך התפתחו הדברים.

עד כאן הוצגו שני שלבים של הסוגיה שבהם מתוארת המציאות המעשית לעניין דין גביית כתובה על ידי אלמנה: בשלב הראשון ראינו שלמרות תקנת רבן גמליאל הזקן, רב לא היה מגבה כתובות לאלמנות בדרך כלל, מהסיבות שתוארו לעיל, ומשום כך לא נמצא להן מוצא, ולעתים לא הייתה להן אפשרות להינשא שנית. בשלב השני מתואר רב הונא, שנקט את שיטת רבו וסירב להגבות את הכתובה לאלמנות שדרשו זאת עד שפגש באלמנה אמיצה ש'קפצה' ונשבעה, משום שהבינה את החשש הבסיסי של בית הדין לגרום לה להישבע, וכך 'נתחדשה' ההלכה: 'מודה רב בקופצת'. נמצאנו למדים, שאפילו על פי שיטתו של רב יש לאלמנות דרך לקבל את כתובתן, אם הן מוכנות, ביזמתן, לקבל עליהן אחריות מלאה על נכונות שבועתן ועל ההשלכות שיהיו לה אם לא תדייקנה בדבריהן.

⁴¹ פירוש פני משה לתלמוד הירושלמי נתחבר על ידי ר' משה מרגלית (1710–1780).

בשלב הבא, השלב השלישי, נבחן את דברי התלמוד במקרה של אלמנה נוספת, שתבעה את כתובתה מרבה בר רב הונא. בניתוח הכתוב ניתן את הדעת במיוחד לסכנה הכרוכה בפסיקה שניתנת רק על פי ה'חומרות' הנוהגות בתקופתו של הפוסק, ללא מתן תשומת לב מספקת לצרכיו של המתדיין בפני בית הדין.

ההיא דאתאי לקמיה דרבה בר רב הונא, אמר לה: מאי אעביד לך, דרב לא מגבי כתובה לארמלתא [ההיא שבאה לפני רבה בנו של רב הונא, אמר לה: מה אעשה לך שרב לא מגבה כתובה לאלמנה], ואבא מרי לא מגבי כתובה לארמלתא. אמרה ליה: הב לי מזוני, אמר לה: מזוני נמי לית לך, [ואבי מורי לא מגבה כתובה לאלמנה. אמרה לו: תן לי מזונות, אמר לה: מזונות גם כן אין (לתת) לך] דאמר רב יהודה אמר שמואל: התובעת כתובתה בב"ד – אין לה מזונות.

מה באמת קרה בבית דינו של רבה בר רב הונא? רבה בר רב הונא,⁴² אמורא בבלי מדור שני-שלישי, ובנו של רב הונא, זכה ללמוד תורה מפי אביו, שהיה רבו המובהק, אבל גם מפי רב, ומסר מאמרים משמו. נוסף על כך, למד תורה מפי שמואל.⁴³ אלמנה באה לפניו בתביעה לקבל את כתובתה. הוא, כנאמן למסורת אביו רב הונא, שינק אותה מרבו המובהק רב, סירב לתת לה את תביעתה, שהרי ידוע: 'רב לא מגבי כתובה לארמלתא'.

אלמנה זו קיבלה את תשובת רבה בר רב הונא, וויתרה על תביעתה ועל זכותה לקבל את המגיע לה על פי דין. בשלב זה, כמובן מאליו, היא דורשת: 'הב לי מזוני!', כאומרת: הרי ברור שאני צריכה לחיות ממהו! גם לבקשה זו רבה בר רב הונא מסרב, באמצע את קביעתו של שמואל: 'התובעת כתובתה בב"ד – אין לה מזונות!' ולכן הוא עונה לאלמנה: 'מזוני נמי לית לך [מזונות גם כן אין לתת לך]'. כך שולל רבה בר רב הונא מאותה אלמנה אומללה את שתי אפשרויות הקיום היחידות שיש לה לאחר מות בעלה: גביית כתובתה או חיים ממזונות. הוא מסרב לתת לה את כתובתה משום שהוא נאמן לשיטת אביר-רבו, ומסרב לתת לה מזונות

⁴² ראו מרגליות (לעיל, הערה 27), הערך 'רבה בר רב הונא'.

⁴³ חברו הקרוב של רבה היה רב חסדא. יחד למדו תורה, הלכה ואגדה ויחד ישבו כדיינים בבית הדין. לאחר מות רב הונא, קיבל רב חסדא את ראשות ישיבת סורא ולאחר מותו הועברה הישיבה לראשותו של רבה בר רב הונא.

מרכוש בעלה משום שכבר תבעה את כתובתה ובכך היא נתפסת כמי שהצהירה על חוסר נאמנות לבעלה שנפטר.

חשוב להדגיש ולומר שלפי גרסת הבבלי,⁴⁴ רב, שאינו מגבה כתובה לאלמנות, אינו סובר שאין לתת לה מזונות אך ורק משום שתבעה את כתובתה בשלב שבו עדיין לא קיבלה אותה. ואילו שמואל, שקבע: 'התובעת כתובתה בבית דין – אין לה מזונות', סובר שאלמנה התובעת את כתובתה, יש להגבות לה אותה – על ידי נדר, כתקנת רבן גמליאל הזקן, או על ידי שבועה מחוץ לבית הדין.

יוצא מכך שאילו פסק רבה בר רב הונא באופן שיטתי לפי אחת משתי אסכולות הפסיקה, דרכו ההלכתית של רב, או זו של שמואל, הייתה האלמנה מקבלת בסופו של הדיון בבית הדין את כתובתה, כפי שתבעה, או את כספי המזונות מרכושו של בעלה, וכך הייתה לה דרך להתקיים בצורה מכובדת. אולם, לנוכח החיבור שחיבר רבה בר רב הונא בין שתי השיטות ההלכתיות, נותרה האלמנה בחוסר כול, כשבידיה פסק הלכה שאינה יכולה לחיות אתו – תרתי משמע.

האלמנה מגיבה בקללה על פסק ההלכה ששמעה. קללתה, להבנתי, היא פרי של זעם, תסכול, רגשות קיפוח ותחושה של חוסר מוצא, בשל מצבה הקשה: 'אמרה ליה: אפכוה לכורסיה, כבי תרי עבדא לי! [אמרה לו: שיתהפך כיסאו, כבית השניים – כשתי דעות חלוקות – הוא עושה לי]'.⁴⁵

האלמנה, בכעסה הרב, מקללת את רבה בר רב הונא שיתהפך כיסאו. לפי פירוש רש"י,⁴⁵ כוונתה הייתה שייענש וירד מגדולתו שזכה לה עד עכשיו. חכמים, שכל הנראה חששו שקללת האלמנה אכן תתקיים, משום שנבעה מכאב של ממש המלווה בתחושה של חוסר צדק לנוכח עיוות הדין, ניסו בדרכם, למזער את הפגיעה: 'הפכוה לכורסיה ותרצוה [הפכו את כיסאו פיזית והעמידוהו]. הם הפכו את הכיסא שישב עליו רבה בר רב הונא והעמידוהו כדי שקללת האלמנה תחול

⁴⁴ יש להעיר שבירושלמי גטין ד, ג מצוטט רב יהודה כמוסר מפי רב את דין התובעת כתובתה: 'רב יהודה בשם רב: התובעת כתובתה בבית דין איבדה מזונותיה', אולם שם קיימת התוספת החשובה של דברי ר' יוסי: 'ובלבד מן השופי – הא מאונס לא'. וכפי שהוסבר, ניתן להחיל את דין האונס על המקרה דנן.

⁴⁵ רש"י לגטין לה ע"א, ד"ה: 'הפכו לכורסיה – תשפל גדולתו'.

פיזית על הכיסא וכך לא תתקיים הכוונה האמיתית בקללתה – כלומר, שהוא ירד מגדולתו. התלמוד מסיים את תיאור המאורע במילים: 'ואפילו הכי לא איפרק מחולשא [ואפילו כך, לא ניצל מחולשה – מחולי]'.⁴⁶

המסר שמעביר המספר התלמודי הוא שככל שהתאמצו החכמים שחברם לא ייפגע בשל דרך הפסיקה שלו, 'דיין היתומים והאלמנות' תבע את עלבונה וכאבה של האלמנה וגרם שרבה בר רב הונא ילקה בחולשה פיזית וחולי קשה – עונש על דרך פסיקתו ואף אמצעי הרתעה לדיינים אחרים, העלולים לנהוג באופן דומה.

כך הבין בעל פירוש הבונה⁴⁶ את מה שעמד בבסיס פרץ התסכול של האלמנה ואת תגובתם של חכמים לקללתה:

אמר הבונה: ההיא דאתיא – אמר שלמה: 'חסד ואמת יצרו מלך וסעד בחסד כסאו' (משלי כ, כח), רצה שהגם שצריך למלך ושופט לדון בחסד ואמת, עם כל זה, מה שיקיים ויכין כסאו הוא החסד ולא קו הדין מתוח לאורכו, ומה גם אלמנה, שאמר הנביא: 'שפטו יתום ריבו אלמנה' (ישעיהו א, יז), שיש להפך בזכותם, טענינו ליתמי ולריב אלמנה. על כן לזאת שרבא בר רב הונא דן אותה כבי תרי לחומרא, ותפס נגדה החבל בשני ראשים – קיללה את כסאו, אחר שלא סעד אותו בחסד, שיהפכוהו, כלומר שימות. ואף שבקשו לתת מקום לקללתה וחשו לה, והפכוהו וזקפוהו – עם כל זה בא עליו חולי ונענש קצת, כי לא היתה קללת חיים.⁴⁷

לגבי כל אדם אין לנהוג בחומרה יתרה אם הדבר אינו הכרחי על פי דין; לגבי אלמנה, שהתורה מורה פעמים רבות כל כך על הזהירות והרגישות שבהן מחויבים לנהוג בה – קל וחומר. יש לדון בעניינה ברגישות מרבית ומתוך רצון להקל עליה עד כמה שאפשר, וודאי שאין מקום לנקוט דרך הלכתית שתגרום לה בעיה קיומית אמיתית.

⁴⁶ הבונה – חידושים על 'עין יעקב' לר' יהודה אריה די מודינה (1571–1648).

⁴⁷ עיינו בפירוש הבונה ל'עין יעקב', גטין, לה ע"א, ד"ה: 'ההיא דאתיא'.

הסוגיה ההלכתית של גביית כתובה על ידי אלמנה מגיעה לסיומה בהוראתו של רב יהודה: 'אמר ליה רב יהודה לרב ירמיה ביראה: אדרה בבית דין ואשבעה חוץ לב"ד [אמר לו רב יהודה לרב ירמיה מבירי: הטל עליה נדר בבית דין והשבע אותה מחוץ לבית הדין], וליתי קלא וליפול באודני, דבעינא כי היכי דאעביד בה מעשה [ושיבוא הקול ושייפול באודני שאני רוצה שאעשה בה, בזה, מעשה]'.⁴⁸

רב יהודה, תלמידו המובהק של שמואל, נותן הוראה חד-משמעית לרב ירמיה תלמידו: אם תגיע לבית הדין אלמנה התובעת לקבל את כתובתה, יש להדירה (נדר ליתומים, על כל מה שירצו) בתוך בית הדין, כתקנת רבן גמליאל הזקן, או להשביע אותה מחוץ לבית הדין שלא קיבלה כלום מכתובתה, כדעת שמואל רבו.⁴⁸ נוסף על כך, דורש רב יהודה מתלמידו: 'וליתי קלא וליפול באודני, דבעינא כי היכי דאעביד בה מעשה' – חפץ אני שיישמע הקול באזניי (שאשמע במו אוזניי) שהוגבתה כתובה בימי.⁴⁹

רב יהודה רואה חשיבות גדולה בפרסום ברבים של פסק ההלכה שלו בסוגיה הנידונה, לאחר שבוצע, משום שהוא רוצה לעשות מעשה בשאלה הלכתית זו. המעשה איננו רק נתינת כתובה לאלמנה שתבעה זאת אלא הוא רחב יותר: באמצעות ההוראות שנתן לתלמידו, רב יהודה שואף לעקור אחת ולתמיד את דרכו ההלכתית של רב, שאין להגבות כתובה לאלמנה: 'דבעינן דאעביד בה מעשה – כשמואל רבי, להוציא מלבן של תלמידיו של רב, כגון רב הונא ובית דינו, שלא היו מגבין כתובות אלמנה'.⁵⁰

⁴⁸ נראה שלדעת רוב המפרשים הכוונה היא שיש לנקוט אחת מהאפשרויות: להשביע את האלמנה מחוץ לבית הדין או להדיר אותה בבית הדין, אולם יש המפרשים כי אפשר להבין את הוראתו של רב יהודה כהנחיה לעשות את שני הדברים גם יחד, מתוך רצון לחזק את הדרך לבירור אמת הטענה של האלמנה. רוב הפוסקים מורים להלכה שבית הדין צריך לנקוט רק אחת משתי הדרכים: או להשביע את האלמנה מחוץ לבית הדין או להדירה בתוך בית הדין. הבחירה בדרך הפעולה נתונה בידי היתומים – היורשים. כך פסק הרמב"ם וכך פסקו הרמב"ן, הרשב"א, הר"ן והריטב"א.

⁴⁹ רש"י לגטין לה ע"א, ד"ה: 'וליפול באודני'.

⁵⁰ רש"י שם, ד"ה: 'דבעינן דאעביד בה מעשה'. בהקשר זה אביא את דבריו מאיך העיניים של המאירי (בית הבחירה, לגטין לה ע"א) בסכמו את דין האלמנה הגובה את כתובתה: 'כבר ביארנו שחוץ לבית דין משביעין אותה ומן הטעם שכתבנו, ואין הלכה כרב שאמר: שאף חוץ לבית דין אין משביעין אותה. ואם היתומים רוצים להדירה מדירים אותה בבית דין, ואפילו היה הזמן פרוץ אף בנדירים, ואין הלכה כרב, שלא היה מגבה כתובה לאלמנה, מפני שהיה אומר שאף חוץ לבית דין –

רב יהודה, פוסק ומנהיג, אינו מוכן להשלים עם דרך הלכתית המבטאת חוסר רגישות והבנה לקויה של מהות תפקידו של פוסק הלכה רק משום שנראה שאין אפשרות לפעול באופן אחר. באמצעו את דרכו של שמואל רבו, דואג רב יהודה, בסופו של התהליך, 'לעצב' את ההלכה באופן שתהיה ישימה מדורו ואילך, כדי למנוע קיפוח ואפליה בלתי מוצדקים, העלולים לנבוע מהליכי דין שגויים. רב יהודה סבר שיש ללכת בדרכו של מורו ורבו שמואל, משום שהוא מייצג בסוגיה ההלכתית שלעיל את הקשב הנדרש ממורה ההוראה למציאות המתהווה ואת הרגישות המתחייבת לנוכח המצוקה האמיתית של אדם הזקוק לבית הדין כדי ליישם את זכויותיו המגיעות לו על פי דין, והכול תוך ידיעת ההלכה הקיימת והקפדה על תהליך מתמשך של התאמתה למציאות החיים.

אלה הדברים שאפיינו את דרכו המהותית של רבן גמליאל בבואו לתקן את תקנת הנדר, ותהליך זה, ככל הנראה, הוא שהוביל את שמואל לחשוב על דרכים להמשיך ולקיים את רוח תקנת רבן גמליאל ומטרתה, בהתחשב בכל הקשיים שנוצרו מזמנו של רבן גמליאל, מתקן התקנה, ועד לזמנו של שמואל.

סיכום

במרכזו של מאמר זה מעקב אחר השתלשלותה של הלכה: אופן גביית כתובה על ידי אלמנה לאחר מות בעלה. הלכה זו הושפעה ונתעצבה לנוכח המציאות, ובתהליך זה ניתן מענה על הצרכים שנוצרו עקב השינויים בהוויית החיים היהודיים. בראשונה, כל אלמנה שעמדה בפני בית הדין בבקשה לקבל את כתובתה הייתה צריכה להישבע בפני הדיינים ליורשי בעלה שנפטר שעדיין לא קיבלה את כתובתה, ולכן מגיע לה על פי דין לקבל את שהובטח לה בעת נישואיה. ככל

אין משיעין אותה, וכן שהיה אומר שבזמן שהם פרוצים בנדרים אין מדירין אותה, אלא כשמואל, שאם כן הלכה לה תקנת רבן גמליאל, אלא יבררו היתומים לעצמם: או ישביעוה חוץ לבית דין או ידירוה בבית דין. שענין זה בכלל דינין הוא והלכה כשמואל בדיני. וכן שהדעת נותנת להעמיד התקנה ושלא להפסיד את האלמנה מכול וכול. זו היא שיטתנו וכן דעת גדולי הפוסקים והמחברים, והוא שאמרו אמר ליה רב יהודה לירמיה ביראה: אדרה בבית דין ואשבעה חוץ לבית דין, כלומר אי זו מהן שיברורו, שאם יבררו להדירה – אדרה בבית דין ואם יבררו להשביעה – אשבעה חוץ לבית דין. ובלשון הזה אמר לו: "ליתי קלא וליפוק באודנאי דבעינא דאעביד בה מעשה", כלומר להוציא מלבן של רב הונא ושל רבה בר רב הונא, שהיו נמשכים בה לדעת רב, וכמו שאמרו: "מאי אעביד לך דרב לא מגבי כתבה לארמלתא".

הנראה, בגלל צירוף של מקרים שבהם נשים לא נזהרו בשבועתן, במודע או שלא במודע, ואירעו להן אסונות, כגון מות בניהן, נמנעו בפועל חכמי בתי הדין להשביע אותן,⁵¹ וכך לא נותרה דרך משפטית להגבות להן את כתובתן. רבן גמליאל הזקן, שהיה מודע למציאות שנוצרה, המיר את שבועת האלמנה בנדר שעליה לידור ליתומים על פי בחירתם. תקנת רבן גמליאל נתקנה 'מפני תיקון העולם', משמע, לשם מתן מענה הלכתי על צורכי המציאות שנוצרה, שבה הדיינים חששו להשביע את הנשים ולכן בפועל קופחו האלמנות.

בתקנתו שימר רבן גמליאל את מטרת השבועה: דרך משפטית ראויה לאימות טענת האלמנה, אולם הוא שינה את האמצעי להשגת המטרה: במקום שבועה הכרוכה בסכנות, יש להדיר את האישה וכך לאשר את תביעתה. באופן זה תרם רבן גמליאל את חלקו לתהליך 'תיקון העולם'. נראה שתקנת רבן גמליאל נבעה מתפיסתו שאין להשלים עם אפליה מעשית שיכולה לבוא על פתרונה בהכנסת שינוי מסוים במבנה ההלכה הקיימת עד לזמנו. במקום סירוב לתביעות האלמנות בגלל היעדרו של אמצעי משפטי שיאשר את המגיע להן על פי דין נמצאה הדרך לתת לאלמנה את מבוקשה, בעזרת התקנה ששינתה את האמצעי, ושמרה באופן מובהק על מהות ההלכה ומטרתה.

אין כל מידע על הזמן שחלף בין תיקון התקנה ועד לדור הראשון לאמוראים, אולם יש להניח שהדיינים נהגו על פי 'תקנת הנדר' של רבן גמליאל עד לזמנו של רב - ר' אבא. בתקופה זו חידש שמואל, גם הוא ממיסדי תורתה של בבל בדור הראשון לאמוראים, דרך נוספת להגבות לאלמנה את כתובתה, על ידי השבעתה מחוץ לבית הדין - שבועה חמורה ומסוכנת פחות משבועה בתוך בית הדין. אף שנוצרו שתי דרכים לממש את זכותה של האלמנה, למדנו שרב בחר לנקוט את הדרך חסרת המוצא שהייתה לפני תקנת רבן גמליאל: 'רב לא מגבי כתובה לארמלתא!'. רב נהג שלא לתת לאלמנות את מבוקשן משום שלדעתו אין לקבל את שיטתו של שמואל שאפשר להשביען מחוץ לבית הדין. נוסף על כך, רב לא היה מוכן להסתפק בנדר של האלמנות בבית הדין לשם אישור נכונות תביעתן,

⁵¹ יש להזכיר כאן את ההבדל המרכזי בין תיאור הבבלי, שמציג מאורע חד-פעמי שממנו למדו חכמים, מקל וחומר, שאין להשביע אלמנות, ובין התיאור הכללי שמופיע בירושלמי: 'בראשונה היו נשבעות לשקר וקוברות את בניהם'. אולם משני המקורות ניתן להסיק שמה שגרם לכך ש'נמנעו מלהשביעה' היה הסכנה הכרוכה בעונש על שבועת שקר.

משום שלפי המתואר בגמרא, ובניגוד למקובל בימי רבן גמליאל, בימיו של רב זלזלו הנשים בנדירת הנדר ולא ייחסו לכך את החשיבות ההלכתית המחייבת.⁵² משום כך, חששו הדיינים ורב בראשם שהדרת האלמנה אינה הליך משפטי מספק, המאשר לבית הדין שאכן הנודרת תובעת את כתובתה בצדק וביושר.

דרכו ההלכתית של רב מוצגת בתלמוד כדרך שיטתית וגורפת, החלה בכלל המקרים שבהם אלמנה חפצה לקבל את כתובתה. אולם לולא האלמנה שהופיעה לפני רב הונא, תלמידו המובהק של רב, ש'קפצה' ונשבעה שלא קיבלה מכתובתה דבר, ספק אם היינו יודעים שגם על פי דרכו ההלכתית של רב יש נסיבות יוצאות מן הכלל, שבהן גם הוא סבר שיש לתת לאלמנה את מבוקשה. אכן, כשרב הונא שומע את שבועתה הוא מודיע: 'מודה רב בקופצת'.⁵³ חשוב להדגיש שדין ה'קופצת' נפסק כהלכה לדורות. האלמנה שנשבעה ביזמתה עשתה זאת משום שהבינה שדייני בית הדין אינם מוכנים לקבל עליהם את האחריות על שבועת שקר בתוך בית הדין אם את ההליך המשפטי הפורמלי יזם בית הדין. נכונותה של אלמנה לנקוט לשון שבועה בתוך בית הדין מלמדת שהיא בטוחה בנכונות תביעתה ורק היא תישא באחריות לתוצאות הקשות אם נשבעה לשקר בשוגג או במזיד.

תקנת רבן גמליאל הזקן נבחנה במקרה נוסף שאירע בבית דינו של רבה בנו של רב הונא, תלמידו של רב. רבה בר רב הונא פוסק לאלמנה שהופיעה לפניו שהיא לא תקבל את כתובתה, כדרכו של רב שאינו מאפשר נתינת כתובה לאלמנה, ובנוסף, אין לתת לה את כספי המזונות המגיעים לה מרכושו של בעלה, כדרכו של שמואל, שהתובעת כתובתה בבית הדין – אין לתת לה מזונות. באופן מעשי, הכרעתו של רבה בר רב הונא לא מאפשרת לאלמנה המשך חיים, שהרי אין לה מקור כספי שממנו היא יכולה לכלכל את עצמה. הסוגיה מגיעה לסיומה עם תיאור הוראתו של רב יהודה – תלמידם של רב ושמואל.

⁵² אזכיר שהשארנו ב'צריך עיון' את שאלת חוסר ההתאמה בין תיאורי הבבלי לתיאורי הירושלמי לעניין המציאות בימיו של רב.

⁵³ לפי הכתוב בתלמוד הירושלמי, 'רב הונא אמר: אם נשבעה נשבעה'; נראה שאת דין הקופצת חידש רב הונא.

רב יהודה, הנושא באחריות מנהיגותית-ציבורית-הלכתית, מורה לתלמידו לנקוט בפועל את אחת משתי הדרכים האפשריות כדי להגבות לאלמנה את כתובתה: השבעה מחוץ לבית הדין או הזרה בתוך בית הדין, שתי דרכים שלמד משמואל מורו ורבו.⁵⁴ מטרתו של רב יהודה בדרישתו מתלמידו שינהג כך בפועל עם כל אלמנה הבאה לגבות את כתובתה היא לעקור את הגישה ההלכתית שמקורה בדרכו של רב, שאין להגבות כתובה לשום אלמנה המבקשת זאת.⁵⁵ חשוב להדגיש בהקשר זה שפוסקי ההלכה נעשים מודעים למצוקות אנושיות וחברתיות במגיעיהם עם המציאות הסובבת אותם ובהיפגשם עם מקרים מגוונים הנקרים בדרכם כדיינים היושבים בדין.

בסוגיה דנן, בלט חלקן של שתי אלמנות: מי ש'קפצה' ונשבעה לפני רב הונא והאומללה שקיללה את רבה בר רב הונא. בתגובותיהן על דרכו של הדיין שפסק

⁵⁴ דוגמה נוספת לפעולת פסיקה ייחודית לרב יהודה, היוצרת תקדים הלכתי מחייב, מצויה בדף הקודם לסוגיה דנן, מסכת גיטין, דף לד' ע"א: ואמר להו לסהדי: אותיבו קרי באוניכו וכתובו ליה. ראו שם.

⁵⁵ פרשנות דבריו של רב יהודה בדרך זו היא בהתאם לפירוש רש"י (גיטין, לה' ע"א) ד"ה: 'כבי תרי דייני לי - כרב דלא מגבי כתובה, וכשמואל להפסיד מזונות'. זאת אומרת, שהבעיה עם פסק הדין שנתן רבה בר רב הונא לאלמנה היא שהוא הלך לפי קביעות של שתי שיטות הלכתיות שאינן מתיישבות זו עם זו. אולם, יש אפשרות נוספת של הבנת מהלך הדברים, ואני מודה לרב אריאל הולנד על שהאיר את עיני בעניין זה. רב יהודה, בהוראתו לתלמידו 'אדרה בבי"ד ואשבעה מחוץ לבי"ד', רצה להדגיש ששמואל מורו ורבו, שקבע 'התובעת כתובתה בבית הדין - אין לה מזונות', יצר בעצמו פתח חשוב שבעזרתו אפשר אכן לתת לאלמנות את המגיע להן - באמצעות הבחנה בין התהליך המתרחש בתוך בית הדין לתהליך האחר, המתרחש מחוצה לו (אפשר לחזק הבחנה זו גם מנייתוח הסבר הבית יוסף את פסק ההלכה שבספר הטור, שהובא להלן). ברגע שהאלמנה הבינה שאין לה, לכאורה, אפשרות לקבל את כתובתה והיא ביקשה דמי מזונות, היה על הדיין השומע את בקשתה להוציאה אל מחוץ לבית הדין, להשביע אותה שם, ולתת לה את כתובתה. תשובת רבה בר רב הונא שאין לתת לאלמנה אומללה זו גם את כספי המזונות, משום ש'התובעת כתובתה בבית הדין - אין לה מזונות', מבטלת את ההבחנה החשובה בין מה שמתאפשר מבחינה פרוצדורלית בבית הדין למה שמתאפשר מחוצה לו. יכול להיות שגם משום כך חששו חכמים שקללתה של האלמנה תתקיים בפועל - משום שהכעס והתסכול שלה היו מוצדקים: אם יש דרך פרוצדורלית להקנות לה את כתובתה, אך הדיין בוחר לא להשתמש בה, הדבר מעורר כעס, תסכול וביקורת כואבת.

את דינן השפיעו השתיים על קביעה הלכתית עקרונית, והיא שיש להגבות לאלמנה את כתובתה בעזרת האמצעים שנלמדו מפי חכמים ששאפו לפתור את מצוקת האלמנות.

בדרכו, בוחר רב יהודה לקיים במציאות את רוחה ומגמתה של 'תקנת הנדר' המתוארת במשנה, וכך ליישם את מה שנראה בעיניו כתפקידו של מורה הוראה, הרואה עצמו כמנהיג דתי-רוחני של הדור שבו הוא חי. בכל סוגיה הלכתית, ובפרט בהיתקלו במצוקה, על פוסק ההלכה להכיר היטב את מציאות תקופתו, ומתוך ידיעה עמוקה ורחבה של כללי השיח ההלכתי עליו לשאוף לפתור את אותה מצוקה, ולמנוע אי-צדק וקיפוח. בהוראתו של רב יהודה ליישם את הפתרונות הקיימים הלכה למעשה הוא תורם תרומה חשובה לתהליך החשוב שהיה נרדרגליהם של גדולי הפוסקים: להביא לידי 'תיקון העולם'.

כמעט סוף דבר

במאמר זה ניסיתי לתאר ולהמחיש באמצעות דוגמה אחת של תקנה שנתקנה לשם 'תיקון העולם', תהליך המוכר לנו ממהלך הדורות, שבו מתהווה מציאות מסוימת שאינה מתיישבת עם ההלכה הקיימת על כל מרכיביה. לעתים, בגלל חוסר ההתאמה בין הוויית החיים להנחיות ההלכה, נזקקים הפוסקים לערוך שינויים במבנה ההלכתי, כדי שכל יהודי יוכל לחיות את חייו לאור ההלכה ובכפוף לה בכל תחומי חייו הפרטיים והציבוריים.

בהתמודדות עם אתגר חשוב זה בוחרים פוסקי הלכה ומעצביה דרכים מגוונות: יש שפועלים על פי המערכת ההלכתית הקיימת בלא לערוך בה כל שינוי, ומתעלמים מהמציאות שמתהווה בתקופתם; גישה כזאת עלולה להוביל לעיוות דין ולקיפוח זכויות. דוגמה לכך היא דרכו ההלכתית של רב, שלא היה נותן כתובות לאלמנות שביקשו זאת משום שלשיטתו לא נמצאה הדרך לוודא שבקשתן אמיתית. לעומתם, יש פוסקי הלכה שרואים עצמם בראש וראשונה כמנהיגים דתיים חברתיים, ובתור שכאלה הם מודעים היטב למציאות בתקופתם ולבעיות החדשות שנוצרות בגין אותה מציאות, ומשום כך פועלים ללא לאות ליצירת התאמה מחודשת בין ההלכה ובין הוויית החיים. דרכם של פוסקים אלו היא לזהות את מטרתה האמיתית של כל הלכה ואת האמצעים שנוקטים כדי להגיע לאותה מטרה. פעילותם מכוונת בדרך כלל ליצירת שינוי במערכת האמצעים, כך שהמטרה של ההלכה תישמר לאורך הדורות. צעד זה נקט הלל הזקן

בהתקינו את תקנת הפרוזבול, וכמוהו עשה רבן גמליאל הזקן בהתקינו את תקנת הנדר במקום שבועת האלמנה בבית הדין.

מהסקירה שערכנו נמצאנו למדים שאף לאחר שנתקנה תקנה לשם 'תיקון העולם' לא היה די בכך. לעתים יישומה של תקנה נתקל בקשיים גדולים במציאות המתחדשת, ובעטיים היו פוסקים שהחליטו שלא לנקוט את התקנה הלכה למעשה. בצמתים אלו אנו נזקקים שוב ושוב לאותו פוסק אמיץ ואמיתי, שניחן ברגישות ובהכרה בחובת הערבות הדדית, שיתמודד עם הקשיים שנוצרו ויעצב את ההלכה באופן מחודש. זה בדיוק מה שעשה רב יהודה, תלמידו של שמואל, בהוראתו לתלמידו לתת לאלמנות את כתובתן באחת משתי הדרכים שקבע שמואל רבו. מעבר לפתרון המעשי של מצוקת האלמנות, תרם רב יהודה תרומה חשובה להבלטת חשיבותו של המשך התהליך של התאמת ההלכה למציאות. בעלי הלכה הפועלים מתוך תודעה כזאת מקדשים במעשיהם את דופק החיים של כל יהודי החי על פי התורה שבכתב ואת עיצובה המתחדש הלכה למעשה בדרך התורה שבעל-פה.